

Για τὸ συνθετικὸ καὶ ἐκδοτικὸ ἔργο τοῦ Παύλου Φορτωμᾶ*

Αχιλλέας Γ. Χαλδαιάκης

Ἰδιαίτερα εὐτυχῆς εἶναι ἡ ἀποψινὴ συγκυρία, ὅπου κατὰ τὴν προπασχάλια μουσικὴ ἐκδήλωση ποὺ διοργανώνει κατ' ἔτος ὁ Φιλολογικὸς Σύλλογος Παρνασσὸς ἀποφασίστηκε νὰ τιμηθεῖ, γιὰ τὸ ἔργο του καὶ τὴν πολυσχιδῆ καλλιτεχνικὴ δημιουργία του, ἕνας ξεχωριστὸς ἄνθρωπος· ἕνας καλλίφωνος πρωτοψάλτης, ἕνας δάσκαλος τῆς ψαλτικῆς, ἕνας χοράρχης καταξιωμένου χοροῦ ψαλτῶν, ἕνας συγγραφέας καὶ ἐκδότης πλήθους μουσικῶν βιβλίων, ὁ κύριος **Παῦλος Φορτωμᾶς**.

Θὰ ἐπιμείνω, προοιμιακά, σὲ μία ἀπὸ τὶς ἐπισημανθεῖσες ιδιότητες τοῦ Παύλου Φορτωμᾶ, ἐκείνη τοῦ **ψάλτη**. Διότι ὁ Παῦλος Φορτωμᾶς εἶναι, πρωτίστως, ψάλτης, καθὼς ἐπισημαίνεται καὶ σὲ βραχὺ βιογραφικὸ σημείωμά του (ποὺ προτάσσεται πάντοτε σ' ὅσα μουσικὰ βιβλία ἐξέδωσε), ἀπ' τὸ ὁποῖο καὶ διαβάζω: «Ὁ Παῦλος Φορτωμᾶς γεννήθηκε στὴν Ἀθήνα. Ὁ πατέρας του Εὐάγγελος, ποὺ ἦταν καὶ ἐκεῖνος ψάλτης, τοῦ δίδαξε μὲ ἐπιμονή, ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς του, τὰ πρακτικὰ μαθήματα τῆς ψαλτικῆς, ὅπως ὁ ἴδιος τὰ εἶχε βιώσει, γεννημένος στὸν Πύργο τῆς Τήνου καὶ μεγαλωμένος στὴ Σμύρνη. Ἀπὸ τὰ ἑννέα του χρόνια ἀρχίζει νὰ διδάσκεται συστηματικὰ τὴ Βυζαντινὴ Μουσικὴ Τέχνη ἀπὸ τὸν Ἄρχοντα Μουσικοδιδάσκαλο τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως Θεοδόσιο Γεωργιάδη. Ἀργότερα, μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση αὐτῆς τῆς πολύχρονης μαθητείας, συνεχίζοντας τὶς σπουδές του, φοιτᾷ στὸ Ὡδεῖο Ἀθηνῶν, μὲ καθηγητὲς του τὸν Σπυρίδωνα Περιστέρη καὶ τὸν Ἰωάννη Μαργαζιώτη. Ἡ δίψα του, ὅμως, γιὰ τὰ βαθύτερα μυστικὰ τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς, τὸν ὀδηγεῖ κοντὰ στὸν ἐπὶ πολλὰ χρόνια Ἄρχοντα Πρωτοψάλτη τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Θρασύβουλο Στανίτσα, ἀπὸ τὸν ὁποῖο διδάσκεται καὶ μὲ τὸν ὁποῖο συνεργάζεται γιὰ ὅλα τὰ κατοπινὰ χρόνια».

* Ὁμιλία σὲ σχετικὴ τιμητικὴ ἐκδήλωση, ποὺ πραγματοποιήθηκε στὴν αἴθουσα τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσός, στίς 10 Ἀπριλίου 2009.

Οἱ ψάλτες εἶναι μιὰ χαριτωμένη, ἰδιαίτερη καὶ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα, κατηγορία μουσικῶν, ποὺ μὲ ἀφετηρία τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ δραστηριοποιοῦνται ὡς καὶ σήμερα στὸ ὀρθόδοξο ἐκκλησιαστικὸ περιβάλλον. Στὸ ὑπάρχον πηγαῖο σχετικὸ ὑλικό, ἱστορικο-φιλολογικὸ ἀλλὰ καὶ ἐξειδικευμένο μουσικολογικὸ, σκιαγραφοῦνται μὲ ἐξίσου χαριτωμένο τρόπο, ἀλλὰ καὶ περιγράφονται μὲ ἄκρως διασαφητικὲς παρατηρήσεις, ποὺ ἀναμφίβολα ἔχουν διαχρονικὴ ἰσχὺ. Ἄς ἐπιτραπεῖ ἐδῶ, μὲ τὴν καλὴ ἀφορμὴ ποὺ μᾶς δίνει ἡ μορφὴ τοῦ Παύλου Φορτωμᾶ, νὰ σᾶς μεταφέρω ὅσα (γύρω στὸ ἔτος 1500) ἔλεγε γιὰ τοὺς ψάλτες (μάλιστα μὲ χαρακτηριστικὸ ἔμμετρο λόγο) ἕνας Κρητικὸς δάσκαλος τῆς ψαλτικῆς, ὁ Ἀκάκιος Χαλκεόπουλος· αὐτός, ἔγραψε ἕνα ἰδιότυπο –ἀλλὰ πολὺ ἐνδιαφέρον– Θεωρητικὸ, στὴν ἀρχὴ τοῦ ὁποίου ἀναφέρεται στοὺς ψάλτες, ὡς ἐξῆς (βλ. καὶ Εὐαγγελίας Χ. Σπυράκου, *Οἱ χοροὶ ψαλτῶν κατὰ τὴν βυζαντινὴ παράδοση*, Ἀθήνα 2008, σσ. 131-132):

- Πρῶτα, περιγράφει τὴν κατάστασιν ποὺ ἐπικρατεῖ συνήθως στὰ ψαλτικὰ ἀναλόγια, μιὰν κατάστασιν στὴν ὁποία θὰ ἀναγνωρίσετε –ἀμέσως– πολλὰ κοινὰ σημεῖα μὲ τὴν τρέχουσα πραγματικότητα:

... νὰ ψάλλη

σεμνά, ν' ἀρέσει τοῦ Θεοῦ καὶ διπλασμῶ μὴ βάλῃ
νὰ ἀναγκάζῃ τῆ φωνῆ τ' ἄχα νὰ τὸν παινέσουν
καὶ μὲ χαρὰ καὶ ἡδονὴ ψάλλει νὰ τὸν καλέσουν
καὶ ἄλλον περισσότερο πάσχει νὰ ταπεινώσῃ
τὸν ψάλτην τοῦ ἄλλου [τοῦ] χοροῦ θέλει νὰ τὸν μερώσῃ
μὲ ψαλτικὴ πολεμικὴ τὸν πόλεμον νὰ δώσῃ
ν' ἀποφανῆ καλύτερος στὰ βάθη νὰ τὸν χώσῃ
καὶ οἱ ψάλτες νᾶναι φθονεροὶ νὰ ἔχουν τὴ ζηλείαν
ὄτε [δέν] ψάλῃ ὁ χορὸς κάμνουν τὴν ἐμίλιαν
καὶ νὰ τ' ἀκούγουν δέν 'ποροῦν διὰ τὴν μελωδίαν
καὶ σφάζει τοὺς ἀληθινὰ μέσα εἰς τὴν καρδίαν
καὶ δείχνουσι τὸ πῶς γελοῦν καὶ μέσα νὰ τοὺς καίγῃ
νὰ πρήσκετε καὶ ἡ χολὴ καὶ τὸ συκῶτι φλέγει...

- Μετά, σκιαγραφεί την αντίστοιχη ιδανική κατάσταση, πώς δηλαδή θα έπρεπε, σε μιάν ιδεατή έκδοχή τους, να είναι οί ψάλτες, μιάν κατάσταση (ας παρατηρήσω ἐδῶ, με εὐτράπελη, ἀλλ' ὄχι κακεντρεχῆ διάθεση) στὴν ὁποία δὲν θὰ ἀναγνωρίσετε εὐκόλα κοινὰ σημεῖα με τὴν τρέχουσα πραγματικότητα:

...λοιπὸν γροικῶ [αὐτὸ τὸ] φέρισμο θέλει νὰ τὸ ἀφήση
 νὰ δράμει πρὸς τὸν Κύριον καὶ τώρα νὰ τ' ἀρχίσῃ
 νὰ βάλῃ φρόνεσιν Θεοῦ τὴν ταπεινοφροσύνην
 ν' ἀκολουθήσῃ τῆς γραφῆς με τὴν δικαιοσύνην
 νὰ περπατῆ στενὰ πολλὰ με πᾶσαν κακουχία
 καὶ νὰ σιμώνῃ πρὸς Θεὸν νὰ λάβῃ εὐτυχία
 ν' ἀφήσῃ τὴν κενοδοξὰ τὴν ἔχει ἀπὸ μέσα
 γιὰ τὸ κόσμου τὰ καλὰ οὐδὲν τὸν ἐφέλεσα
 καὶ τὴν πενία νὰ τιμᾷ νηστείαν ἀγρυπνία
 νὰ τὰ δουλεύῃ πρόθυμα με δίχως [τὴν] ὀκνεΐα...

- Ἐνῶ ὁ Ἀκάκιος τελειώνει αὐτὴ τὴ χαρακτηριστικὴ ἀναφορά του στοὺς ψάλτες προβάλλοντας τὴν ἔννοια τῆς ἀγγελικῆς ψαλμωδίας, ὡς τοῦ ἰδανικοῦ ποὺ κάθε ψάλτης πρέπει νὰ μιμηθεῖ:

...καὶ νᾶν' ὁ νοῦς του καθαρὸς πρὸς τὸν Θεὸν ἢ πίστις
 ν' ἀκούσῃ τὴν καλὴ φωνὴ τὴν θέλη πῆ ὁ κτίστης
 δεῦτε εὐλογημένοι μου καὶ κληρονόμοι τόπου
 ὅπου δουλεύσατε καλὰ με προθυμίαν καὶ κόπου
 νὰ λάβετε οὐράνιον τὴν λέγω βασιλείαν
 γιὰ νὰ γενῆται ἄγγελοι με δόξαν ἐμιλίαν
 καὶ 'μεῖς νὰ ἄδωμεν καλῶς ὡς ἄγγελοι ὑψίστου
 τὸν ὕμνον τὸν ἀγγελικὸν Θεοῦ καὶ μόνου κτίστου
 εὐλογημέν' ἢ δόξα σου ἐκ τόπου ἐδικοῦ σου
 ἀκαταπαύστως λέγομεν ὡς νόες ἐκ τοῦ νοῦ σου...

Εἶπα ἤδη στήν ἀρχή, ὅτι ὁ τιμώμενος ἀπόψε Παῦλος Φορτωμᾶς, ἐκτός ἀπὸ καλλιφωνος πρωτοψάλτης εἶναι ἐπίσης ἕνας δάσκαλος τῆς ψαλτικῆς, ἕνας χοράρχης καταξιωμένου χοροῦ ψαλτῶν, ἕνας συγγραφέας καὶ ἐκδότης πλήθους μουσικῶν βιβλίων. Ἄν μιλῶ εἰσαγωγικὰ γιὰ τοὺς ψάλτες, δὲν εἶναι γιὰτὶ θέλω νὰ τονίσω μόνο αὐτὴν τὴν ιδιότητα τοῦ Παύλου Φορτωμᾶ, ἀλλὰ γιὰτὶ θέλω νὰ γίνῃ κατανοητὸ ὅτι στὸν ὅρο ψάλτης συμπεριλαμβάνονταν ἀνέκαθεν καὶ οἱ ὑπόλοιπες ιδιότητες (ὅπως αὐτὲς τοῦ δασκάλου, τοῦ χοράρχη, τοῦ μελοποιοῦ, ἢ καὶ τοῦ ἐκδότη μουσικῶν κειμένων).

Ἦδη ἀπὸ τὸν 15^ο αἰῶνα ὁ ἱερομόναχος Γαβριήλ ἔκρινε σκόπιμο νὰ «εἰκονίσει τὸν τέλειο ψάλτη» [Γαβριήλ, σσ. 100-102⁶⁹⁶⁻⁷²⁶]. Ἔθεσε, λοιπόν, ἕξι κριτήρια, τὰ ὁποῖα «ὀφείλει νὰ πληροῖ ὁποῖος ψάλτης δὲν θέλει νὰ διαψεύδει τὸ ὄνομά του» » [Γαβριήλ, σ. 88⁵⁸⁵⁻⁵⁸⁶]. Τὰ τρία ἀπ' αὐτὰ σχετίζονται μὲ τὴ χρήση τῆς ψαλτικῆς σημειογραφίας:

- γνώση τῆς «ὀρθογραφίας» τῆς παρασημαντικῆς
- δυνατότητα μουσικῆς γραφῆς χωρὶς τὴ χρήση κάποιου βοηθήματος
- ἄμεση (καὶ ἄψογη) καταγραφή ὁποιοῦδήποτε μουσικοῦ ἀκούσματος

Ἐνῶ δύο, μόνον, ἀναφέρονται στὶς φωνητικὲς ἰκανότητες τοῦ ψάλτη:

- ο τονικὰ σωστὴ φωνητικὴ τοποθέτηση
- ο καλλιφωνία

Ἐπιπλέον δέ, εἶναι ἀξιοπαρατήρητο ὅτι, μέσα στὰ ψαλτικὰ χαρίσματα συμπεριλαμβάνεται καὶ ἡ δυνατότητα:

- σύνθεσης νέων μελωδιῶν

«Αὐτὸς ποὺ γνωρίζει καλὰ αὐτὰ τὰ ἕξι κεφάλαια τῆς τέχνης καὶ μπορεῖ νὰ τὰ χρησιμοποιεῖ ὅπως ἐπιτάσσει ἡ ἐπιστήμη τῆς μουσικῆς, συμπληρώνει κάποιος ἄλλος βυζαντινὸς δάσκαλος τῆς ψαλτικῆς, ὁ Μανουήλ Χρυσάφης [Χρυσάφης, σ. 48¹⁹⁷⁻²¹²], μόνον αὐτὸς εἶναι δυνατόν νὰ ὀνομάζεται τέλειος δάσκαλος καὶ νὰ διδάσκει καὶ νὰ μελοποιεῖ καὶ νὰ ἐκδίδει τὰ μουσικὰ πονήματά του».

Ίδού, λοιπόν, σὲ ποιά παράδοση στοιχεῖται καὶ ὁ ἀπόψε τιμώμενος ψάλτης (μὲ τὴν πλήρη διάσταση τοῦ ὄρου)· καὶ ψάλλει παιδιόθεν, καὶ διδάσκει (ιδιωτικὰ καὶ ὀργανωμένα, κατ' ἄτομο ἢ καὶ καθ' ὀμάδα, ὀργανώνοντας –κατὰ τὴν τελευταία περίπτωση– χορὸ ψαλτῶν στὸν ὁποῖο καὶ χοραρχεῖ), καὶ μελοποιεῖ καὶ ἐκδίδει τὰ μουσικὰ πονήματά του. Γι' αὐτὴ τὴν τελευταία δραστηριότητα τοῦ Παύλου Φορτωμᾶ, τὴ συνθετικὴ καὶ ἐκδοτικὴ, θὰ μοῦ ἐπιτρέψετε νὰ κάνω στὴ συνέχεια εἰδικότερο λόγο:

Τὸ συνθετικὸ καὶ ἐκδοτικὸ ἔργο τοῦ Παύλου Φορτωμᾶ εἶναι, πράγματι, ιδιαίτερα ἐκτεταμένο, πρωτότυπο καὶ ἐπιμελημένο, γιὰ τοῦτο καὶ ἄξιο ιδιαίτερου λόγου. Τὰ τελευταία δέκα χρόνια ὁ Παῦλος Φορτωμᾶς ἔχει ἐκδώσει πάνω ἀπὸ δεκαπέντε τόμους δικῶν του –κυρίως– συνθέσεων, διανθισμένων καὶ ἀπὸ ἄλλα γνωστὰ καὶ κλασικὰ μελοποιήματα. Πρόκειται γιὰ ἓνα ἔργο συνολικῆς ἔκτασης 10.000 περίπου σελίδων, γραμμένων στὸ σύνολό τους μὲ τὸ χέρι («ἀπὸ τὸν στενὸ συνεργάτη καὶ φίλο τοῦ Παύλου Φορτωμᾶ πρωτοψάλτη κύριο Κυριάκο Κρέστα», «ὁ ὁποῖος –ὅπως σημειώνει ὁ ἐκδότης στὴν ἀρχὴ κάθε τόμου– συνέβαλε τὰ μέγιστα μὲ τὴν πιστὴ ἀντιγραφή τῶν κειμένων καὶ τὴν καλλιγραφία τῶν χαρακτήρων ὥστε νὰ καταστεῖ εὐανάγνωστο τὸ κείμενο, πρὸς ἀποφυγὴ λαθῶν ἀπὸ τοὺς ἱεροψάλτες»), γραμμένων –ἐπαναλαμβάνω– μὲ ἐξαιρετικὰ καλαίσθητο (καὶ –πρέπει νὰ προστεθεῖ– μουσικὰ ὀρθογραφημένο) τρόπο, μὲ τὴν ἀρμόδια ἐπισημείωση τῶν ρυθμικῶν ποδῶν καὶ τῶν ἰσοκρατημάτων καὶ μὲ προσθήκη (σὲ πολλές περιπτώσεις) τῶν σχετικῶν τυπικῶν διατάξεων ἢ καὶ ἄλλων λειτουργικῶν σημειώσεων.

Αὐτὴ ἡ σειρά τῶν μουσικῶν συνθέσεων καὶ πονημάτων τοῦ Παύλου Φορτωμᾶ ἐκδίδεται [μάλιστα δὲ σὲ αὐτοέκδοση, ἀπὸ τὸ –ὑπὸ τὴν ἐπωνυμία *Αῖνος καὶ Ὑμνος*– βιβλιοπωλεῖο πού ἔχει ιδρύσει ὁ ἐκδότης, γεγονός πού καθιστᾶ τὸ ὅλο ἐγχείρημα περαιτέρω ἀξιέπαινο], ἐκδίδεται –λέω– κάτω ἀπὸ τὸν γενικὸ

τίτλο Μουσικὸν Ἑορτολόγιον. «Τὸ πόνημα μὲ τὸν γενικὸ τίτλο “Μουσικὸν Ἑορτολόγιον” –σημειώνει ὁ Παῦλος Φορτωμᾶς στὴν εἰσαγωγή κάθε τόμου– περιέχει: ἀκολουθίες πλήρεις (κεκραγάρια, προσόμοια, ἰδιόμελα καὶ πλήρη ὄρθρο) τῶν κυριωτέρων ἀγίων τῆς Ἐκκλησίας μας. Τὸ ἔργο αὐτὸ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἐπίπονης καὶ μακρᾶς μελέτης τῆς πατρώας ἡμῶν Μουσικῆς μετὰ τοῦ διδασκάλου μου ἀειμνήστου Ἄρχοντος Πρωτοψάλτου τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως Θρασυβούλου Στανίτσα. Θὰ ἦτο παράλειψίς μου –συνεχίζει ὁ Παῦλος Φορτωμᾶς– νὰ μὴν συμπεριλάβω καὶ τὸν ἀείμνηστον μουσικοδιδάσκαλο Θεοδόσιο Γεωργιάδη ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἔλαβα ἐπὶ τριετίαν μαθήματα κατ’οἶκον στὰ πρῶτα μου βήματα. Προσπάθησα μὲ ἀπλὲς γραμμὲς καὶ θέσεις νὰ διατυπώσω στὸ μέτρο τοῦ δυνατοῦ ὅσο γίνεται πιστότερα καὶ ὀρθότερα τὸ ἀπλὸ καὶ ἀπέριπτο πατριαρχικὸ ὕφος μὲ τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ ψάλλουμε, ὥστε νὰ μπορούν ὅλοι οἱ φίλοι ἱεροψάλτες νὰ ἀποδίδουν τὸ κείμενο μὲ μεγαλύτερη εὐκολία τόσον ὡς μονωδοὶ ὅσο καὶ ὡς χορωδία».

Ὁ πυρήνας αὐτοῦ τοῦ μεγαλεπήβολου ἐκδοτικοῦ ἐγχειρήματος εἶναι, ἀναμφίβολα, οἱ ἑπτὰ τόμοι τῶν μουσικῶν μηναιῶν. Ἡ τακτικὴ εἶναι σχετικὰ ὄψιμη καὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Παῦλο Φορτωμᾶ τὴν ἔχουν ἐπιχειρήσει καὶ ἄλλοι γνωστοὶ ψάλτες (ὅπως οἱ Γεώργιος Σύρκας, Ἄγγελος Βουδούρης, Σίμων Καρᾶς, π. Κωνσταντῖνος Παπαγιάννης). Δὲν πρόκειται ἐδῶ γιὰ μιὰ συνήθη ὕλη τύπου Μουσικῆς Κυψέλης, ἀλλὰ γιὰ πλήρη μουσικὰ μηναιᾶ, μὲ ὀλοκληρωμένη μελοποίηση ὅλων τῶν ψαλτέων κατὰ τὶς (καθ’ ἡμέρα σχεδόν) ἀκολουθίες τοῦ ἑσπερινοῦ καὶ τοῦ ὄρθρου, στὴ διάρκεια ὀλόκληρου τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἔτους. Τὸ φαινόμενο (ἢ ἀνάγκη, δηλαδή, καταγραφῆς ἑνὸς μουσικοῦ ὕλικου ποῦ κατὰ τὴν παλαιότερη παράδοση θεωροῦνταν αὐτονόητο, ὡς ἐνυπάρχον στὸ μέλος συγκεκριμένων μελικῶν προτύπων [: τῶν προσομοίων, τῶν κανόνων, τῶν ἀπολυτικίων, τῶν καθισμάτων, κ.λπ.]), αὐτὸ τὸ φαινόμενο –λέω– εἶναι πολλαπλὰ ἐνδιαφέρον· πέρα ἀπὸ τὴν ἔκταση τῆς ἐργασίας καὶ τὸν κόπο ποῦ προφανέστατα

ἀπαιτεῖται γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση ἑνὸς τέτοιου ἐγχειρήματος, ἀποτελεῖ παράλληλα καὶ ἓνα ἀδιάψευστο μάρτυρα τῆς «μουσικῆς ἔκπτωσης» ποῦ ὀλονέν καὶ ἐντονότερα παρατηρεῖται –τελευταία– ἀνάμεσα στοὺς νεότερους κυρίως ἐκπροσώπους τῆς ψαλτικῆς τέχνης. Πολλὰ «αὐτονόητα» ἔχουν δυστυχῶς πάψει νὰ θεωροῦνται ὡς τέτοια (διότι, ἐνδεχομένως, γιὰ νὰ καταστοῦν, ἀκριβῶς, αὐτονόητα προαπαιτοῦν μακρὰ σπουδὴ καὶ ἄσκηση καὶ τριβή, δεδομένα θεωρούμενα ὡς δευτερεύουσας μᾶλλον σημασίας κατὰ τὴν ἐποχὴ μας)· γι' αὐτὸ τὸ λόγο εἶναι, ὄντως, διπλᾶ ἀξιέπαινη αὐτὴ ἢ ἐργώδης καὶ καθ' ὅλα σπουδαία προσπάθεια τοῦ Παύλου Φορτωμᾶ, καθὼς (ἐκτὸς τῶν ἄλλων) ἀποτελεῖ καὶ μιὰ χρησιμότατη προσφορὰ πρὸς ὅλους (καὶ ἰδίως τοὺς νεότερους) συναδέλφους ψάλτες. Αὐτό, ἄλλωστε, τονίζει (μὲ ἰδιαίτερο εὐλογητικὸ γράμμα τοῦ πρὸς τὸν Παῦλο Φορτωμᾶ) καὶ ὁ μακαριστὸς ἀρχιεπίσκοπος κυρὸς Χριστόδουλος, σημειώνοντας γιὰ τὴ συγκεκριμένη σειρὰ τοῦ Μουσικοῦ Ἑορτολογίου τὰ ἐξῆς: «Εἶδα τὸν κόπο, τὸν ζῆλο καὶ τὴν ἀγάπη τὴν ὁποία ἐπεδείξατε γιὰ τὴν ὀλοκλήρωσή του. Αὐτελεῖ μιὰ σπουδαία συμβολὴ στὴ βυζαντινὴ μουσικὴ παράδοση τῆς ἐκκλησίας μας καὶ μιὰ ἀξιόλογη πηγὴ ἐντρύφησης γιὰ τοὺς φιλόμουςους πιστούς».

Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα μουσικὰ ἔργα τοῦ Παύλου Φορτωμᾶ μνημονεύω ἐδῶ τὴν ὕλη μιᾶς τυπικῆς Ἀνθολογίας (δηλαδὴ τὰ σταθερὰ ψαλλόμενα κατὰ τὶς ἀκολουθίες τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ νυχθημέρου: ἔσπερινό, ὄρθρο καὶ θεία Λειτουργία), ποῦ ἔχουν ἐκδοθεῖ σὲ μιὰ σειρὰ τεσσάρων τόμων. Κατὰ μιὰ πρωτότυπη τακτικὴ ὁ Φορτωμᾶς ἔχει ἐπιπλέον ἐνσωματώσει (στὸν ἓνα τόμο τοῦ ἔσπερινοῦ καὶ στοὺς δύο τοῦ ὄρθρου) καὶ τὸ σύνηθες μουσικὸ ὕλικὸ τοῦ Ἀναστασιματαρίου καὶ τοῦ Εἰρμολογίου, ἀντίστοιχα. Αὐτὴ τὴν ἐνότητα ὀλοκληρώνει ὁ ὀγκώδης τόμος τῆς θείας Λειτουργίας, τὸν ὁποῖο προλογίζοντας ὁ ἐκδότης γράφει χαρακτηριστικά: «Τὸ παρὸν πόνημα ποῦ ἔχετε στὰ χέρια σας, ἀγαπητοὶ φίλοι ἱεροψάλτες, τὸ καταθέτω ὕστερα ἀπὸ τὴν τριακονταετῆ ὑπηρεσία μου στὸ μεγαλεῖο τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς Τέχνης. Προσπάθησα μέσα σ' αὐτὰ τὰ χρόνια νὰ

βοηθήσω πολλοὺς νέους ἱεροψάλτες νὰ γνωρίσουν καὶ νὰ ἀγαπήσουν αὐτὴν τὴν πατρώα μουσική, ὅταν [...] κατάλαβα ὅτι πραγματικὰ μπορῶ καὶ ἐγὼ νὰ προσφέρω τὸν δικό μου μικρὸ λίθο στὸ οἰκοδόμημα τῆς διατήρησης τοῦ ὕφους τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας». Ἐδῶ ὁ Φορτωμᾶς ἐμφανίζεται δυναμικὰ καὶ ὡς μελοποιὸς (πέρα ἀπὸ τὸ στιχηραρικό, πὺ ἐπισημάνθηκε παραπάνω, καὶ στὸ παπαδικὸ γένος τῆς μελοποιίας), ἐκτὸς τῶν ἄλλων καὶ μὲ πλήρεις κατ' ἤχον σειρὲς δικῶν του τρισαγίων, χερουβικῶν καὶ λειτουργικῶν, πὺ ἀνθολογοῦνται στὸν συγκεκριμένο τόμο.

Τὴ σειρὰ τοῦ Μουσικοῦ Ἑορτολογίου του ὀλοκληρώνουν, βέβαια, οἱ (ἀφιερωμένοι στὶς μεγάλες ἑορταστικὲς περιόδους τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἔνιαυτοῦ) τόμοι τοῦ Τριωδίου, τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδας καὶ τοῦ Πεντηκοσταρίου. Δυστυχῶς, ὁ χρόνος δὲν ἐπαρκεῖ ἐδῶ γιὰ εἰδικότερη ἐντρύφηση καὶ λεπτότερη ἀνάλυση καὶ μουσικολογικὴ ἀποτίμηση καθ' αὐτοῦ τοῦ συνθετικοῦ ἔργου τοῦ Φορτωμᾶ. Ἴσως, ὅμως, δὲν θὰ ἦταν περιττὴ μιὰ ἀκροτελεύτια λεπτομερέστερη μουσικὴ ἀναφορὰ στὸ φαινόμενο, γιὰ παράδειγμα, τῶν «κλειδιῶν κατάβασης τῆς φωνῆς, ὅταν ἡ βάση εἶναι ὑψηλὴ», ὅπως αὐτὰ καταγράφονται – συγκεκριμένα – στὸν τόμο τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδας καὶ εἰδικότερα σὲ ἀρμόδια σημεία τοῦ γνωστοῦ τροπαρίου τῆς Κασσιανῆς. Θὰ στρέψω τὴν προσοχὴ τῆς ὀμήγυρης (καί, βέβαια, ὄχι τῶν ἐγκρατῶν καὶ περιώνυμων δασκάλων καὶ πρωτοψαλτῶν τοῦ ἀκροατηρίου, ἀλλὰ τῶν ἀπλῶν φιλόμουσων) στὴ φράση πρὸς τοὺς στεναγμοὺς τῆς καρδίας τοῦ ἐν λόγῳ τροπαρίου, ὅπου (σὲ σχετικὴ σημείωση) ὁ Παῦλος Φορτωμᾶς διευκρινίζει: «ἐὰν θέλουμε νὰ χαμηλώσουμε τὴν βάσιν κατὰ ἓνα τόνο, κατεβαίνουμε δι' αὐτοῦ τοῦ τρόπου χωρὶς νὰ φανῆ»...

ἐπιμένει στήν τριφωνία τοῦ ἤχου (σὸν φθόγγο Γα), ἐνῶ ἡ δεύτερη (ποῦ ἀναπτύσσεται ἀρχικὰ πάνω στή ληκτική συλλαβὴ τῆς λέξης στεναγμούς, μὲ ἐπανάληψη στή συνέχεια πλήρους τῆς φράσης τὸς στεναγμούς) ἀναπτύσσεται χρωματικὰ σὸ ὄξυ τετράχορδο τοῦ ἤχου (μέσω μιᾶς θέσης ποῦ παλαιότερα ὀνομαζόταν *σεισμα*). στή φράση, τέλος, τῆς καρδίας, ἡ μελωδία μεταπίπτει, χρωματικὰ καὶ πάλι, σὸν φθόγγο Πα, γιὰ νὰ ἐπανέλθει στή συνέχεια (μὲ τὸ ὑπόλοιπο μουσικὸ κείμενο τοῦ τροπαρίου: ὁ κλίνας τὸς οὐρανοῦς...) στήν ἀρχικὴ βάση τοῦ πλαγίου τοῦ τετάρτου ἤχου. Τὸ «κλειδὶ κατάβασης μιᾶς φωνῆς» ἐφαρμόζεται στήν τελευταία μουσικὴ φράση, ὅπου ὁ Φορτωμᾶς σημειώνει (ὡς δυνητικὴ παραλλαγή, καὶ ἐὰν ἡ βάση ἔχει ἤδη ἀνέβει καὶ ὁ ψάλτης ἐπιθυμεῖ νὰ τὴν κατεβάσει ἓνα τόνο χωρὶς αὐτὸ νὰ γίνῃ ἀντιληπτό), σημειώνει –λοιπόν– πὼς ὁ ψάλτης μπορεῖ νὰ ξεκινήσει, σὸ ἄρθρο τῆς, ἀπὸ τὸν φθόγγο Γα (ἀντὶ ἀπὸ τὸν Δι), πρῶγμα ποῦ ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα ὅλη ἡ φράση νὰ καταλήξῃ χρωματικὰ (καὶ ὀμαλώτατα) σὸν φθόγγο Νη (ἀντὶ σὸν Πα). ἡ συνέχεια τοῦ τροπαρίου, ποῦ διαμορφώνεται μὲ κατάβαση μιᾶς φωνῆς, βρίσκει πλέον τὴν βάση τοῦ ἤχου κατεβασμένη κατὰ ἓνα τόνο...

Κυρίες καὶ Κύριοι

Εἶναι σύνηθες στὰ μουσικὰ χειρόγραφα νὰ εἰκονίζονται, σὲ μικρογραφίες, σκηνὲς διδασκαλίας τῆς ψαλτικῆς, μὲ τὸν δάσκαλο ὄρθιο καὶ διδάσκοντα καὶ τὸν μαθητὴ ἀκούοντα καὶ διδασκόμενο, ἰστάμενο μὲ δέος στὰ πόδια τοῦ δασκάλου. Μὲ τὰ μάτια τῆς φαντασίας μου ἀναπλάθω κι ἐγὼ ἐδῶ τὴν ἴδια εἰκόνα, ὅπου ὄρθια δεσπάζει ἡ ἡγεμονικὴ φυσιογνωμία τοῦ Θρασύβουλου Στανίτσα, ἐνῶ στὰ πόδια του στέκεται, ἀκούει καὶ διδάσκεται, μειρακίσκος τότε (καὶ ἤδη δάσκαλος καὶ πρωτοψάλτης καὶ χοράρχης καὶ μελοποιὸς καὶ ἐκδότης ὁ ἴδιος), ὁ ἀπόψε τιμώμενος Παῦλος Φορτωμᾶς. Παρόμοιο σκηνὴ ἴσως ὀραματίστηκε καὶ ὁ μητροπολίτης Πέργης Εὐάγγελος, ὅταν ἔγραφε σὸν Φορτωμᾶ (σὲ γράμμα του ποῦ δημοσιεύεται στήν ἀρχὴ κάθε σχεδὸν βιβλίου του) τὰ ἀκόλουθα: «Θὰ ἦτο ξένον νὰ

φαντασθῶ “μαθητὴν ἐκ τῶν ἀρίστων” τοῦ ἀλησμονήτου μας πρωτοψάλτου Θρασυβούλου Στανίτσα, ὅπως ἡ μουσικολογιότητά σας, μὴ ἄρτιον καὶ ἐν τῷ ψάλλειν καὶ ἐν τῷ μεταδίδειν τὴν πατρῶαν ἐκκλησιαστικὴν μουσικὴν μας. Εὐχόμαι ἡ μουσικὴ πορεία σας νὰ συνεχίζεται ὑπὸ τις μελωδικὲς ἀντηχήσεις καὶ ἐμπειρίες ἐκεῖνου». Κάτω ἀπὸ τὴ σκιά τέτοιων θρυλικῶν μορφῶν τῆς σύγχρονης ψαλτικῆς τέχνης, μὲ ἔντονη τὴν αἴσθησι τοῦ ἐσωτερικοῦ –ψυχικοῦ– δροσισμοῦ, προσθέτω ταπεινὰ καὶ τὶς δικές μου ὀλόθερμες καὶ ὀλοκάρδιες εὐχὲς πρὸς τὸν φίλο καὶ συνάδελφο Παῦλο Φορτωμᾶ, γιὰ ὑγεία καὶ μακροημέρευση καὶ ἀπρόσκοπτη συνέχιση τῆς κατὰ πάντα ἀξιόλογης καλλιτεχνικῆς δημιουργίας του. Εὐχαριστώντας, παράλληλα, τόσο γιὰ τὴν ἐπιδαψίλευση τῆς δωρεᾶς πλήρους τῆς σειρᾶς τῶν μουσικῶν πονημάτων του γιὰ τὴν προσωπικὴ μου βιβλιοθήκη, ὅσο –καὶ κυρίως– γιὰ τὴν ξεχωριστὴ τιμὴ τῆς ἀνάθεσης τοῦ λόγου κατὰ τὴν ἀποψινὴ λαμπρὴ τιμητικὴ ἐκδήλωση, ἐπιλέγω μεγαλοφώνως: ψάλλε, ἀγαπητὲ Παῦλε, ψάλλε συνετῶς καὶ εὐρύθμως, καὶ ὄψη τοῦ πράγματος τὴν ἡδονήν, καὶ ἔση ὡς νεοσσὸς ἀετοῦ ἐν ὕψει αἰρόμενος...